

Т.Л.ВІЛКУЛ*

«ВЪШЕСТВИЕ В ІЄРОУСАЛИМЪ» АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО. «ХРОНІКА» ГЕОРГІЯ АМАРТОЛА В «АЛЕКСАНДРІЙ ХРОНОГРАФІЧНІЙ»

Стаття присвячена текстологічному дослідженню одного з фрагментів «Хроніки» Георгія Амартола – «Входженню в Єрусалим», що зберігся в давньослов'янському перекладі грецького роману про Александра Македонського – «Александрій Хронографічній». «Хроніка» Амартола справила великий вплив на давньоруські світські твори й аналіз її версій дає певний матеріал для обговорення ранньої історії літописів і хронографів. В «Александрії» знаходимо «контрольний текст», який дозволяє коригувати традиційні схеми дослідників хронографії й літописання.

«Хроніка» грецького ченця Георгія Амартола («грішника»), що писав у середині IX ст., а точніше – її слов'янський переклад разом із «Продовжувачем», доведеним до 948 р., стала найрозробленішим хронографічним твором у вітчизняному джерелознавстві Давньої Русі. Підвищена увага до тексту закономірно пояснюється тим, що «Хроніка» Амартола належить до перших світських давньоруських (?)¹ перекладів. Для літописознавців її значення важко переоцінити, адже історія перекладу Амартола тісно переплетена з історією початкового давньоруського літописання. Запозичення з «Хроніки» простежуються в «Повісті временних літ» («ПВЛ»), деякі з них, вірогідно, походять із літописних зводів, що їй передували. Найбільш традиційною і поширеною є схема співвідношення літописів О.О.Шахматова, котрий стверджував, що «ПВЛ» зроблена на основі так званого Початкового зводу 1090-х рр., де використовувався «Хронограф по Великому ізложенію», що складався переважно з уривків із твору Амартола². Однак творець ідеї першого давньоруського хронографа – В.М.Істрин – уявляв собі початкові етапи літописання кардинально інакше³, і запропонована ним реконструкція також не була єдиною альтернативою ідеям О.О.Шахматова. Нині навко-

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

Автор щиро вдячна Є.Г.Водолазкіну, О.О.Гінніусу й Т.В.Анісімовій, чії поради були надзвичайно корисними при написанні цієї статті.

¹ Щодо давньоруського походження – питання досі остаточно не розв'язане (див.: Пичхадзе А.А. Происхождение славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2001. – Москва, 2002. – С.232–249; Станков Р. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. Изследвания в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – Т.7. – С.57–72).

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908 [перевидане у: *Его же*. История русского летописания. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 2002. – С.27, 84, 268 та ін.]; *Его же*. Повесть временных лет. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1916 [перевидане у: *Его же*. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.579–583]. Стислий огляд розвитку концепції Початкового зводу див.: Толочко О.П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України (у друку).

³ *Истрин И.М.* Замечания о начале русского летописания // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – Т.26. – Петроград, 1923. – С.45–102; Т.27. – Ленинград, 1924. – С.207–251.

ло раннього літописання та хронографії точиться доволі гостра полеміка, і «Хроніка» Амартола займає у різноманітних дослідницьких реконструкціях не останнє місце. Загалом, ідеться про тексти, що використовувалися книжниками середини XI – початку XII ст., тексти, чи не найбільш ранні, приступні русисту-досліднику історичних творів.

Зусиллями видатного фахівця з давньоруської хронографії⁴ В.М.Істріна поширилося уявлення про редакції тексту слов'янського Амартола, збережені у списках повного перекладу та уривках із «Хроніки» в різноманітних хронографічних компіляціях: «Іудейському хронографі», «Літописці Еллінському і Римському» двох редакцій, «Повній хронографічній палей». Що стосується копій повного перекладу «Хроніки» Амартола, за схемою В.М.Істріна, найточніше першооригіналу відповідає Троїцький список⁵, котрий єдиний зберіг першу редакцію (у цій статті скорочене позначення – *Ам.тр.*). Решта повних списків, сукупність яких учений позначив літерою S, складають другу редакцію (тут – *Ам.с.*)⁶. Щодо хронографічних компіляцій, у них усіх, на думку В.М.Істріна, збереглися проміжні між першою й другою редакціями версії. Завдяки переплетенню історії слов'янського Амартола з історією літописних зводів, хронографів і палей, учені мали змогу добирати певні хронологічні репери. Наприклад, «Іудейський хронограф» дослідниками датується другою половиною XIII ст., «Еллінський та Римський літописець» 2-ї редакції в часи В.М.Істріна також відносили до XIII ст.⁷ Таким чином, взаємозалежність версій «Хроніки» Амартола та різноманітних пам'яток ніби давала можливість не лише на підставі суто внутрішніх текстуальних свідчень розрізняти раніші й пізніші стадії побутування тексту, а й датувати їх, хоча б і не надто чітко.

Якщо твір відомий у великій кількості версій (редакцій та груп), особливої ваги набувають ранні запозичення з нього. Попри нашарування інновацій і помилок, вони часто дозволяють побачити зріз тексту саме того часу, коли їх було включено, а за сприятливих умов – і суттєво зкоригувати текстологічну картину. Для «Хроніки» Амартола одним із таких контрольних текстів є уривок під умовною назвою «Въшествіе в Іероусалимъ» Александра Македонського, збережений в «Александрії Хронографічній».

У першому давньослов'янському перекладі грецького роману Псевдо-Калісфена⁸ вміщено велику інтерполяцію з «Хроніки» Георгія Амартола.

⁴ До хронографічної літератури зараховують твори, що належать до компіляцій зі всесвітньої історії – перекладних хронік, давньоруських збірників-хронографів та палей.

⁵ Це найдавніший більш-менш повний список «Хроніки» Амартола, багато ліюмінований. Нині: ф.173/1 (МДА) №100 (РГБ); датований дослідниками кінцем XIII – початком XIV ст.

⁶ S – *summa*; ученому було відомо сім таких списків.

⁷ Інша річ, що зараз деякі з пам'яток «передатовані», а певні спроби однозначно визначити хронологію написання виявилися спірними. Скажімо, «Еллінський літописець» другої редакції (ЕЛІ-2) нині датується другою чвертю XV ст. (див.: *Шубаев М.А.* Летописные источники Еллинского летописца второго вида // *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии.* – Санкт-Петербург, 2004. – С.187–204). «Еллінський літописець» першої редакції (ЕЛІ-1) запропоновано датувати не XI ст., а XIII–XIV ст. (див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Москва, 1975. – С.28).

⁸ Твір написано у III ст. н.е. в Александрії, його авторство приписують соратнику Александра Македонського – Калісфену (Псевдо-Калісфену). Перший давньослов'янський переклад з'явився у списках хронографів та «Еллінського й Римського літописця» (звідси «Александрія» і називається «Хронографічною»). Пізніше з'явився новий переклад роману, що побутував в окремих списках – це так звана «Сербська Александрія» (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.69–70).

Описується входження Александра в Єрусалим і зустріч македонського царя першосвящеником та населенням міста. Цю вставку мають усі редакції «Александрії»⁹, і включена вона була, як вважається, на давньоруському ґрунті¹⁰ – перекладачем або котримсь із перших переписувачів «Александрії» було використано вже готовий слов'янський переклад «Хроніки» Амартола. В.М.Істрін припускав, що роман про Александра Македонського було перекладено чи не в XI ст.¹¹ Дійсно, давньоруські книжники виявляють знайомство з текстом, і найбільш важливими з цього погляду є найраніші запозичення: у «Сказанні про св. Бориса та Гліба» початку XII ст. та Київському літописному зводі кінця XII – початку XIII ст.¹² Відповідно, «Входження в Єрусалим» – цінне свідчення побутування «Хроніки» Амартола, найраніші списки якої дійшли з XIII та XIV ст.¹³, і може послугувати реконструкції утворення її редакцій.

Як дослідники уявляли собі місце фрагмента у загальній картині співвідношення версій Амартола? У своїй праці «Книгы временныя и

⁹ Тобто, «Іудейський хронограф» (що репрезентує першу редакцію «Александрії», групу 1a), «Еллінський літописець» першої редакції (ЕЛ-1, група 1 b), «Троїцький хронограф» (друга редакція), «Еллінський літописець» другої редакції (ЕЛ-2, що доніс до нас третю редакцію «Александрії»), а також пізніші хронографи. В.М.Істрін припускав існування лише двох ранніх редакцій «Александрії», перша – в «Іудейському хронографі» та ЕЛ-1, друга – в ЕЛ-2 (див.: *Истрин В.М. Александрия русских хронографов...* – С.124–134, 139–140). Однак пізніше О.В.Творогов переконливо довів, що «Троїцький хронограф» є самостійною пам'яткою (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы.* – С.86–87; *Его же. Материалы к истории русских хронографов.* 3. Троицкий Хронограф // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.42. – С.287–290). Автором цієї статті було виявлено контамінації в тексті «Александрії» з ЕЛ-2, де використано текст типу «Троїцького хронографа» та ЕЛ-1 (див.: *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе // Palaeoslavica.* – XVI/1. – Cambridge, Mass., 2008. – P.108–110; *Вилкул Т.Л. Влияние Троицкого хронографа на Еллинский и Римский летописец второй редакции // Украина кризів віки: Збірник на пошану академіка В.А.Смоляка.* – К., 2010. – С.9). Усе це дозволяє зкоригувати схему і доводить наявність трьох ранніх редакцій.

¹⁰ Певні грецькі версії роману Псевдо-Калісфена також мають запозичення з тексту Амартола, однак вони скомпоновані інакше. Крім того, ці запозичення відсутні в основних редакціях, у тому числі в редакції в; як припускають, «Александрія Хронографічна» перекладена з грецького списку, близького до редакції в. Текст ред. а, в, л, у див.: *Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Recensio vetusta / Ed. W.Kroll.* – Berlin, 1926; *Bergson L. Der griechische Alexanderroman. Rezension в.* – Uppsala, 1965; *Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L / Ed. H. van Thiel.* – Darmstadt, 1983; *Lauenstein U. von. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ.* – Buch I. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur klassischen Philologie / Hrsg. von R.Merkelbach, heft 4], *Engelmann H. Idem.* – Buch II (1963) [В.К.Р.Н. 12]; *Parthe F. Idem.* – Buch III (1969) [В.К.Р.Н.Н. 33].

¹¹ У першій праці, присвячній «Александрії», учений писав, що час та місце перекладу не можуть бути визначеними з точністю, однак у XII ст. вона вже напевно існувала (див.: *Истрин В.М. Александрия русских хронографов...* – С.139). Пізніше появу в Давній Русі цієї пам'ятки В.М.Істрін відніс до часів Ярослава Мудрого, зарахувавши її до низки привезених та перекладених у Києві книг. Тобто, час появи було визначено як близько середини XI ст. (див.: *Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.* – Т.2: Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование. – Петроград, 1922. – С.308–309).

¹² Про ці запозичення див.: *Вилкул Т.Л. «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // Герменевтика древнерусской литературы.* – Сб.13. – Москва, 2008. – С.425–446. На жаль, свідчення обох текстів дозволяють стверджувати лише про існування власне слов'янського перекладу Псевдо-Калісфена, а не про те, чи була вже інтерпольованою оповідь з Амартола. «Іудейський хронограф» створено у другій половині XIII ст., «Троїцький хронограф» орієнтовно належить до XIII–XIV ст., ЕЛ-2 нині датується другою чвертю XV в. Таким чином, дати укладення хронографічних компіляцій суттєво пізніші за переклади «Александрії» та Амартола.

¹³ Перший повний список Амартола – кінець XIII – початок XIV ст., уривки відомі зі збірників другої половини XIII ст. Огляд рукописної традиції див.: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* – Москва, 2009. – С.11 та ін.

образныхъ...) В.М.Истрин писав, що версія «Входження в Єрусалим» в «Александрії» віддаляється від «першооригіналу» перекладу «Хроніки» Амартола. Загалом, у хронографічних творах текст запозичень з Амартола наближений до читань *Am.s.*, хоча можна зустріти й початкові варіанти, переважно близькі до *Am.tr.* Тому хронографічна редакція (скорочено – *Am.xr.*) має вважатися проміжною¹⁴. Що стосується власне «Входження в Єрусалим», на думку вченого, ця інтерполяція репрезентує здебільшого «другу редакцію» (*Am.s.*) і не могла бути включеною в «Александрію Хронографічну» пізніше кінця XII ст. – початку XIII ст.¹⁵ А відповідно, вторинна редакція Амартола у XII ст. вже існувала¹⁶.

О.В.Творогов не погодився з деякими положеннями В.М.Истрина: вчений знайшов аргументи на користь того, що хронографічна редакція (*Am. xr.*) незалежно від *Am.tr.* походить від першооригіналу перекладу¹⁷. У наш час розширилося знання рукописної традиції: зараз відомо близько 20 повних списків «Хроніки Амартола»¹⁸. Що суттєво, поповнено групу списків *Am.tr.*: крім знаменитого ілюмінованого Троїцького кодекса, який довгий час уважався єдиним представником першої редакції, до неї віднесли також Синадальний та Ермітажний списки¹⁹. Ранню версію перекладу Амартола виявили у Кирило-Білозерському збірнику, який містить великі ексцерпти з «Хроніки» і, на думку О.В.Творогова, належить до редакції *Am.xr.*²⁰ Крім того, було детальніше проаналізовано виписки з Амартола, включені у «Хроніку» Георгія Сінкелла²¹, запропоновано інші дати укладення кількох хронографічних копій тощо.

¹⁴ *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – С.395, 399–403.

¹⁵ Підставою для такого твердження було те, що В.М.Истрин датував дві пам'ятки, що, на його думку, містили дві основні ранні редакції «Александрії», тобто «Юдейський хронограф» та ЕЛ-2, XIII ст. Логіка була такою: обидві редакції виникли не пізніше XIII ст., відповідно, вставка є більш ранньою. Зараз ця схема потребує виправлень, оскільки змінені й дати пам'яток, і кількість редакцій.

¹⁶ «[...] «друга» редакція хроніки Георгія Амартола, з якої взято уривок в «Александрію», у будь-якому випадку в XII ст. вже існувала (курсив мій – Т.В.)» (див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.403).

¹⁷ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Москва, 1975. – С.99–110.

¹⁸ Див.: *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006. – С.32–38. У недавньому найповнішому дослідженні списків «Хроніки» Амартола, де враховано також деякі фрагменти хроніки у збірниках та хронографічних копіях, наводиться понад три десятки рукописних копій (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола. – С.11).

¹⁹ Синадальний список (у двох томах): Синадальное собр., №1008, №732 (ГИМ); Ермітажний список: Музейное собр. №10277 (РГБ). Більш детальна інформація у: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола в новонайдених списках // ТОДРЛ. – Т.45. – С.323–326; *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – С.34–36; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.83–88, 124–131. У цій статті Синадальний список позначено як *Am.син.*

²⁰ Кирило-Белозерское собр. №7/1084 (РНБ). Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.12–13, с.109, прим.38. Див. різночитання у новому виданні слов'янського Амартола: *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т.1. – Ч.2. Щодо Кирило-Білозерського див. також: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола... – С.327–328; *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – С.34; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.101–107, 269–272. У цій статті список позначено як *Am.кб.*

²¹ Т.В.Анісімова називає два списки «Хроніки» Сінкелла, що вміщують доповнення з «Хроніки» Амартола: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.267–269. За моїми спостереженнями, фрагменти з Амартола містить ще один рукопис: РНБ, Соловецкое собрание №829/939, л.221 об. – 302 об. (при тому, у більшому обсязі, ніж указує Т.В.Анісімова). Слід додати, що списки слов'янського Сінкелла небагато, у новому виданні найменовано чотири: *Тотманова А.М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. – София, 2008. – С.15. У праці Н.В.Бражникової перераховано п'ять: *Бражникова Н.В.* Из наблюдений над списками славянского перевода Хроники Георгия Синкелла // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – Москва, 2000. – С.106–118.

Утім, уточнення практично не заторкнули загальної схеми В.М.Істріна. Зокрема, незважаючи на всі ці корективи, висновки щодо «Входження в Єрусалим» у сучасній науковій літературі не переглядалися²². Початок утворення редакції *Am.s.* учені, відтак, змушені датувати доволі раннім періодом – XII ст., близьким до часу утворення «ПВЛ»²³. Що тягне наступні висновки: текст «Хроніки» Амартола розпадався на редакції мало не з початку побутування, версії виникали не внаслідок поступового накопичення варіативних читань у процесі, що тривав декілька століть, а завдяки одномоментному редагуванню. Усе це, між іншим, передбачає досить велику активність давніх книжників раннього часу і свідому переробку ними такого складного за мовою і, меншою мірою, структурою твору зі «всесвітньої історії», яким є «Хроніка» Амартола.

Існують певні перешкоди для того, аби прийняти висновки В.М.Істріна. На перший погляд, аргументація дослідника абсолютно переконлива: у «Входженні в Єрусалим» він відзначив сорок п'ять прикладів, коли текст Амартола в «Александрії» збігається з редакцією *Am.s.*, і лише три таких, коли він тотожний *Am.tr.* При тому, у порівняно невеликому уривку нарахував чотирнадцять вторинних читань, спільних з *Am.s.* (!)²⁴. Їх було визначено через зіставлення з грецьким Амартолом, а також на підставі виведення більш архаїчних виразів. Однак свої висновки вчений базував майже винятково на тексті одного зі списків «Іудейського хронографа», а саме Архівському²⁵. Зовсім не враховувалися читання «Троїцького хронографа», і лише в одному випадку В.М.Істріна залучив варіант з «Еллінського літописця» 1-ї редакції²⁶. Такий підхід не є коректним – читання «Еллінського літописця» обох редакцій (ЕЛ-1 та ЕЛ-2), так само, як і «Троїцького хронографа», не можна оминати, оскільки ними засвідчуються початкові варіанти.

Далі у цій статті поклики на сторінки та рядки – за виданням «Александрії Хронографічної» В.М.Істріна (напр., 38.24 – Александрия, Текст, с.38, рядок 24)²⁷. Він наводить такі приклади вторинних читань: 38.24, 39.15, 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (два приклади), 41.10–11, 41.12–13, 42.1, 42.7 (2),

²² Див., напр.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.33–34.

²³ Найпізніший час, який можна було б припускати, виходячи з міркувань В.М.Істріна, – до другої половини XIII ст., коли утворено власне «Іудейський хронограф», що включає «Александрію» першої редакції. Тут у так званій «Глосі про Свія» вміщено розрахунок часу, що веде, як припустив уже М.О.Оболенський, до 1262 р. (див.: *Оболенский М.А.* Предисловие // *Летописец Переяславля-Суздальского*. – Москва, 1851. – С.XXI–XXII). Це припущення загалом не зустріло заперечень (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.124–125). Контекст «Глосі про Свія» дозволяє зараз підтвердити це початкове датування (див.: *Вилкул Т.* Создание Свия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // *Istorijos šaltinių turimai*. – Vilnius, 2010. – С.11–32).

²⁴ Крім того, із наведених ним варіантів – чотирнадцять таких, де в «Александрії» та *Am.s.* початкові читання, та сімнадцять таких, де початковий варіант визначити важко, однак текст «Александрії» збігається з *Am.s.* і розходиться з *Am.tr.* (див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.399–401).

²⁵ Списки «Іудейського хронографа»: Архівський (РГАДА, собр. ГАМИД №279/658), Віленський (Бібліотека АН Литви, F19–109/1-3), Варшавський (Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ sim 83). Для «Александрії» – лише два перших, оскільки Варшавський неповний.

²⁶ У цьому місці «Іудейського хронографа» читання вторинне, і тільки залучення ЕЛ-1 дало змогу визначити варіант (див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.400).

²⁷ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... Приложения. Текст Александрии первой редакции (друга пагінація). Така схема покликів вироблена В.М.Істріним і використовувалася ним в інших його працях.

42.15, 42.20. Однак із них 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (обидва), 41.12–13, 42.1, 42.7 (обидва) і 42.20, тобто десять із чотирнадцяти (!), насправді не є вторинними, оскільки в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а подекуди і в «Троїцькому хронографі»²⁸, текст зберігся у початковому вигляді. Тобто, маємо справу з помилками власне «Іудейського хронографа», Архівський список якого був обраний В.М.Істріним при виданні «Александрії» за основний.

Звернімося до текстів. Певні різночитання досить прості й наявність в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 початкового варіанта очевидна (див. табл.)²⁹:

40.5	Арх. <i>Ам.с.</i> ЕЛ-2 част. ¹ (инь) въпроси г̃ла ; Віл въпроси г̃ла	Син. въспросы г̃на ; Тр. Н. ЕЛ-2 ч <i>Ам.тр.</i> въспросы г̃на	de Boor 29.4–5: (τῶν ἄλλων) ἀλοκρίσεων τοῦ κυρίου
40.9	Арх. Віл. Тр. Н. <i>Ам.с.</i> <i>прон.</i> (тільки: и оужасе ^с ср̃це его)	Син. с̃з̃ло ; ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> з̃з̃ло; Ам.кб. зило	de Boor 29.10–11: (καὶ ἐξέστη ἡ καρδία αὐτοῦ) σφονδρα
40.18	Арх. Віл. <i>Ам.с.</i> самаране	Син. ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> самаритане	de Boor 29.22: Σαμαρεῖται
40.18	Арх. Віл. або артьскою ² (вдѣжею); <i>Ам.с.</i> або артьскою; ЕЛ-2 або нартьскою ³	Син. або нартьчьскѣю; <i>Ам.тр.</i> або нартечьскою ⁴ ;	de Boor 30.1: τῆς οὐν ἱερατικῆς (ἐσθῆτος)
42.1	Арх. парфению; Віл. парьфению; <i>Ам.тр.</i> парфению	Син. парм̃нию; ЕЛ-2 парменью; <i>Ам.тр.</i> пармению;	de Boor 31.17–18: Парμενίουος
42.7	Арх. (вобразомъ симъ ^{жс}) архиерѣвомъ; Віл. архиерѣвемъ; <i>Ам.с.</i> архиерешемъ; Ам.кб. архиерѣе ^{жс}	Син. Тр. Н. ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> архиерѣвомъ	de Boor 31.24–25: (κατὰ τὸ σχῆμα τοῦδε) τοῦ ἀρχιερέως
42.7	Арх. Віл. <i>Ам.с.</i> б̃г̃ г̃ла . и др̃знути Тр. Н. б̃г̃ г̃ла ⁵	Син. ЕЛ-2 Ам.кб. б̃г̃ и др̃знуоти <i>Ам.тр.</i> б̃г̃ и дерзати	de Boor 31.25: ὁ θεὸς καὶ θαρρεῖν

Примітки: 1. Позначення ЕЛ-2 част. означає, що таке читання бачимо лише у частині списків ЕЛ-2. Варіанти див.: Летописец Еллинский и Римский. – Т.1 (вставка «Входження в Єрусалим» – с.103–104, 106–108).

2. У виданні «Александрії» В.М.Істріна словоподіл інший: «и боартською».

3. У списках ЕЛ-2 розбіжності: нартьскою / наратьською / нартеискою.

4. Можливо, початковий варіант «иертьчьскою». В ЕЛ-1 (див. Син.) перше «и» перейшло в «н», звідки початкове «н» також у списках ЕЛ-2, зі спрощенням, що наближає читання до *Ам.с.*

5. Далі у Тр. Н. великий пропуск, до «...г̃ла ми» включно (можливо, пропуск має гаплографічний характер).

²⁸ В одному разі читання «Троїцького хронографа» наближені до читань «Іудейського», ще у п'яти – аналіз неможливий, оскільки у «Троїцькому» випущені відповідні фрагменти тексту.

²⁹ У цій статті переважна увага приділяється хронографічним читанням. Щодо повних списків, використовується матеріал видань та досліджень «Хроніки» Амартола. Різничитання подано за такими списками («Александрії Хронографічної»: Архівським (позначений як Арх.), Віленським (Віл.), Троїцьким №728 (Тр.), НСРК F15 (2-й список «Троїцького хронографа», Н.), Синодальним №280 (представник ЕЛ-1, позначено як Син.). Читання ЕЛ-2 цитуються за виданням цієї пам'ятки за редакцією О.В.Творогова: Летописец Еллинский и Римский. – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. «Хроніка» Амартола – за вид.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.1; *Матвееко В., Щеголева Л.* Книги временныя...; гр. текст Амартола – за вид. де Боора: Georgii Monachi Chronicon / Ed. Carolus de Boor. – Vol.1–2. – Lipsiae, 1904 (далі – de Boor). Слід додати, що різничитання з урахуванням усіх нових списків «Хроніки» Амартола ще, на жаль, не систематизовані. За винятком тих, що були підведені В.М.Істріним, у новому виданні В.А.Матвєенко та Л.І.Щоголевої підведено також списки Уваровський-1305 (966) та Чудовський-352 (позначені тут як Ам.у_в та Ам.ч.), Кирило-Білозерський та Синодальний (Ам.кб. та Ам.син.), і вибірково варіанти за деяким іншим спискам, див.: *Матвєенко В., Щеголева Л.* Книги временныя... – Т.1. – Ч.1. – С.46. Окремі різничитання на тій ділянці тексту, що нас цікавить, подано в: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.282–283.

Слід додати, подібне співвідношення текстів можна поповнити прикладами виразів, не відзначених В.М.Істриним, як-от:

41.3 Арх. Віл. *Ам.с.* вноутрь оубо; Син. внюотрьоудж; *Ам.тр.* ЕЛ-2 вноутрьоудоу; ѣвбоѳев.

39.3 близькі похибки: Арх. Віл. амѳстофоунь; *Ам.с.* амѳстофоунь³⁰, тоді як у Син. ЕЛ-2 *Ам.тр.* амѳфоустонь; ἀμέθυστον (аметист).

Інші наведені дослідником приклади складніші. Зокрема, численні інновації, що не обмежуються зміною чи пропуском або доповненням якогось слова, бачимо в одній із фраз, 41.12–14. Аналіз показує, що Син. і за ним ЕЛ-2 вміщують початковий варіант, пор.:

Арх. Віл.	Син.	ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.	de Boor 30.22–31.4
ѡко да подобаеѳ дѣшо оукрасити . тако и ннѣ в таковои ѡдежѣи (Віл. ѡдѣжи) и слаѳѣ . оу добродѣтельнѣи (Віл. добродѣтельной) красотѣ ю оукрасити . и с прочими иерѣи и градскому множествѣ . иерейлъпствоно . и различие ѡ инѣх ѡзыкъи (Віл. ѡзыки) сѣтворивѣ . архиерѣи въ срѣтении . на мѣсте посивнѣ ста	ѡко подобаеѳ дѣшо ѡкрасити . И въ добродѣтельнѣи красотѣ ю ѡдѣти тако и ннѣ . в такои ѡдежѣи . и слаѳѣ с прочими иерѣи . и граѣскоу множествѣ иерѣильнѣствено . и различно ѡ инѣх ѡзыкѣ . сѣтворивѣ архиерѣи въ срѣтении на мѣсте посѣвнѣ ста	ѡко подобаеѳ душу украсити в добродѣтельнѣи красотѣ одѣти ю. Тако и ннѣ в такои одежде и слаѳѣ с прочими иерѣи, и градску множеству людии, иерѣильпствено и различно украсився от иных ѡзыков сотворивѣ, изыде въ срѣтении противу Александру и ста на мѣстѣ посивнѣ	и сице архиерѣи оукрасився . изиде противу александру . с людми всѣми иерѣи	<i>Ам.тр.</i> тако подобаеѳ дѣшо красити / <i>Ам.кб.</i> оукрасити/ и въ добродѣтельнѣи красотѣ / <i>Ам.с.</i> и <i>Ам.кб.</i> добродѣтельнѣи красотѣ/ ѡдѣти / <i>Ам.с.</i> оукрасити/ . тако и ннѣ въ такои ѡдежи и слаѳѣ с прочими иерѣи / <i>Ам.кб.</i> + и/ градскоу множествѣу . иерѣильпотно / <i>Ам.с.</i> <i>Ам.кб.</i> иерѣильпствено/ и различно ѡ инѣх ѡзыкѣ створивѣ . архиерѣи въ срѣтении на мѣстѣ посивнѣ ста	ὄπως χρή τὴν ψυχὴν ὀραΐζειν καὶ τὸν τῆς ἀρετῆς αὐτῆς κόσμον περτιθέναι. οὕτω τοίνυν καὶ μετὰ τοιαύτης στολῆς τε καὶ δόξης μετὰ τῶν λοιπῶν ἱερέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ πλήθους ἱεροπρεπῆ καὶ διαφέρουσαν τῶν ἄλλων ἔθνων ποιησάμενος ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ὑπάντησιν εἰς τόπον ἐπίσημον ἔστη.

Зокрема, уже В.М.Істрин звернув увагу на те, що в Арх. Віл. та *Ам.с.* душу «оукрасити» замість «ѡдѣти» (περτιθέναι)³¹. Утім, у Син. ЕЛ-2 читається власне «ѡдѣти», що не було зафіксоване³². Цікаво також, що в усіх повних списках «Хроніки» Амартола невірне «тако» замінене «ѡко» (ὄπως), випущене «ю» (стосовно душі, αὐτῆ), а вірні читання збереглися у «Входженні в Єрусалим» з «Александрії». Слід відзначити множинні дрібні вторинні варіанти *Ам.тр.*: «красити» замість «оукрасити», «добродѣтельнѣи красотѣ» замість «добродѣтельнѣи красотѣ», пропуск «и», імовірно, «иерлѣильпотно» замість

³⁰ Зближення Арх. Віл. та *Ам.с.* неточне; переставлено склади, тобто похибки можуть бути текстуально незалежними. Пор. переставлені склади також у назві іншого каменя, «вириливнѣ» з «вириливнѣ» (берил).

³¹ *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.400.

³² Поза цим, інновації у різних компіляціях такі: в Арх. Віл. переставлено місцями частини фрази, вписане зайве «да», та «ѡзыкѣ» зам. вірного «ѡзыкѣ». У відповідній частині «Троїцького хронографа» частину тексту пропущено, іншу подано в переказі. Судячи з усього, точніше за все відбиває початковий переклад Син. Що стосується ЕЛ-2, він, переважно, іде за ЕЛ-1, хоча відбувається також контамінація з читаннями Троїцького, звідки запозичено «люди», «изыде», «противу Александру».

«иерѣильпѣствено». У всіх відзначених випадках вірний варіант знаходимо у списках «Александрії», а також *Ам.с.* та *Ам.кб.*

Варіанти форм див. також 42.20, де читання ЕЛ-1 та ЕЛ-2 наближається до *Ам.тр.*, і, як можна припускати, до початкового варіанту: «въпраша». Разом з тим, *Ам.тр.* додано сполучник «и», що не має відповідника у грецькому тексті, а Син. та ЕЛ-2 змінено закінчення: «-аа»; у решті списків – вторинний варіант «въпрашаше».

Арх. + Віл. въпрошааше бо; <i>Ам.с.</i> въ(с)прашаше; <i>Ам.кб.</i> въпрашаше	Син. оупрашаа; ЕЛ-2 въпрашая; <i>Ам.тр.</i> и въпраша	de Boor 32.16: ἠρώτησε
---	--	------------------------

Складніше читання 39.21, де в усіх редакціях фраза звучить по-різному:

Арх. Віл.	Син. / ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.	de Boor 28.14–15
иже пременуау различіа боудоуцаа нѣкаа повѣдаа прѣ вѣлаа боудоуцаа люде ^н хотащаа быти (Віл. ...преминѣ различіа боу ^н цаа нѣкаа...)	Син: иже преминаа различна боудцаа нѣкаа . повѣдаа прѣ вѣлааюшее боу ^н ти ¹ лю ^ч е .; ЕЛ-2: иже преминуа различья, будущая нѣкаа, то бо повѣдаа, прѣ вѣлааюшее бытие людемъ	то повѣдаше миръ людемъ . аще ли черленъ вѣдаа прѣ вѣлаше хотащаа быти людемъ	<i>Ам.тр.</i> : иже премѣноуа различья боудоуцаа нѣкаа повѣдаа пр оавлаше хотащаа быти людемъ; <i>Ам.кб.</i> : ... прѣ вѣлаа...; <i>Ам.с.</i> : ... прѣ вѣлаа боудоушее ...	ὁς ἐναλλάττων τὴν χροίαν ἐκ θείας μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως ἐδῆλου προφανῶς τὰ τῷ λαῶ ἑσόμενα

Примітка: 1. У Син. «ъ» надписане над «оу».

Необхідно погодитися, що у «Троїцькому хронографі» (Тр. Н.) кардинальна переробка на початку фрази³³, а в Син. ЕЛ-2 – скорочення та псування тексту наприкінці. У Син. ЕЛ-2 слово «предъавлающее», скоріше за все, утворилося внаслідок втрати частини двох слів: «предъавла {та хота} щен» або «предъавла {ше хота} щен». Водночас в Арх. Віл. переставлено місцями останні три слова й додано «боудоуцаа». При цьому вторинний варіант «боудоуцаа» чи «боудоушее» після «предъавлаа» читається в Арх. Віл. та *Ам.с.*, у Тр. Н. Син. ЕЛ-2 *Ам.кб.* цієї вставки немає. Вірогідно, «проавлаше» *Ам.тр.* – також не належить до початкового варіанта³⁴ (зокрема, вторинним є префікс «про-»). На жаль, переклад із грецької цього виразу далеко не є буквальним: «повѣдаа **предъавлаа** / **предъавлаше** / **проавлаше**» = ἐδῆλου προφανῶς «являв явствено». Треба також відзначити, що, імовірно, в «Александрії» зберігся початковий варіант, множина у виразі: «хотащаа быти людемъ» (за умови дослівного перекладу, пор. τὰ τῷ λαῶ ἑσόμενα), тоді як у повних списках – одина, «хотащен»³⁵.

³³ Зміни у Тр. Н., за моїми спостереженнями, типові для цієї версії «Александрії».

³⁴ Пор. вторинний варіант Тр. Н. В.М.Істрин уважав інакше, однак учений порівнював лише «предъавлаа боудоуцаа» Арх. Віл., «проавлаше» *Ам.тр.*, «проавлаа боудоушее» *Ам.с.* та гр. ἐδῆλου (див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.399). Ураховуючи ширший грецький текст, а також інші варіанти, зокрема *Ам.кб.* та Син. ЕЛ-2, однозначно вторинним можна вважати лише «боудоуцаа» Арх. Віл. та «боудоушее» *Ам.с.* Не можна виключати, що вони додані різними переписувачами незалежно один від одного, «за змістом».

³⁵ Утім, зважаючи на те, що у Тр. Н. іноді виявлено вторинні читання, близькі до Арх. Віл., а також те, що небуквальний переклад дозволяє варіант «хотащен», що ніби і читається у Син. ЕЛ-2 на закінченні (предъавлающее, можливо, початковий варіант зберігся у повних списках *Ам.*

Отже, більшість із наведених В.М.Істриним «пізніх» читань (повторюся – десять із чотирнадцяти!) однозначно не є такими. Вони вторинні й пізні лише в «Іудейському хронографі», тоді як ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а в кількох випадках і списки Троїцького хронографа, уміщують вірний текст.

На додачу, ті чотири приклади, що залишилися, не завжди дозволяють однозначно інтерпретувати співвідношення текстів: уже В.М.Істрин відзначав, що грецький текст тут не рятує, оскільки не є буквральним відповідником³⁶. Слід урахувувати також, що йдеться про незначні різночитання, які часто виникали у різних писців незалежно один від одного. Їх виникнення легко пояснюється, виходячи з контексту.

Звернімося до виразу в 38.24:

Арх. Віл.	Тр. Н.	Син. ЕЛ-2	Ам.	de Boor 27.8–9
и троица камень на стихии имѣща	и троича (Н. троича) камене на стихъ имоуще	и троица камене на стихы имѣща	и трѣца камень на стихы имоущи Ам.с. ...имоуща Ам.кб. ...имоуще	καὶ τριάδα λίθων τοὺς στίχους ἔχοντα

Словоподіл в В.М.Істрина такий: «троица каменьна стихы имоущи / имоуща». Проте книжники, вірогідно, прочитували вираз як «троица камень на стихъ» (звідки інновації Тр. Н. «камене» та Син. ЕЛ-2 «камене»), і узгоджували «имоуща» з множиною «камень». Однозначно вторинне читання в Ам.кб. Тр. Н.: «имоуще».

Далі, у 39.15 прочитується:

Арх. Віл. Син. ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.тр.	Ам.с.	de Boor 28.6
камыкъ адамантинъ	камень (Н. камень) . адаманитъ	камыкъ адамантъ	камыкъ адамантинъ	λίθων ἀδάμαντα

Найімовірніше, «Александрія» містить вторинний варіант. Однак, слід відзначити, що і перед тим, і в наступних фрагментах в оповіді про камені у вбранні ерусалимського першосвященника всі списки (в тому числі Ам.тр.) багато разів згадують «адамантинъ», «адамантина» і т.п. Що, імовірно, і спровокувало переписувачів на таку заміну.

Далі, В.М.Істрин уважав, що початковий варіант збережено в Ам.тр. у фрагменті 41.10–11. Зараз можна уточнити, що саме у цьому місці Ам.тр. справді протистоїть решті списків³⁷.

Арх. Віл.	Син. ЕЛ-2	Ам.с. Ам.кб.	Ам.тр.	de Boor 30.20
Арх. ѡблѣченъ Віл. ѡболченъ	Син. ѡблѣченъ ЕЛ-2 облеченъ	ѡблеченъ	ѡблече ѡ	περτέθεικε

Синтаксична конструкція фрази досить складна, тому є сенс навести речення повністю, за Віленським списком: «ибо бѣ иеремъ . ѡ всакиа красоты

³⁶ *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.399.

³⁷ За винятком Тр. Н., де пропуск фрагмента.

вболченъ . да са людие чюдаты самѣх же ієрѣа³⁸ наоучи³⁹ . ѿко да⁴⁰ подобаеѣт дѣшо ѡкрасити». У грецькому тексті читаємо: «ὁ μέντοι θεὸς τοῖς ἱερεῦσι παντοδαπὸν περιτέθεικε κόσμον τὸν μὲν λαὸν καταπλήττοντα τῷ διαφόρῳ τοῦ σχήματος αὐτοῦς δὲ τοὺς ἱερέας διδάσκοντα ὅπως χρῆ τὴν ψυχὴν ὠραΐζειν». У сучасному перекладі: «Адже Бог ієреїв (дослівно – ієреям, Д.в.) усілякою вбрав красою – що людей вражає різноманітністю вбрання, а самих ієреїв навчає, як треба (мусить, має) душу прикрасити»⁴¹. Примітно, що у грецькому тексті ніде немає відповідності займеннику «ѡ» («іх»), тоді як в *Ам.тр.* «вблече ѡ». Це може означати, що або в *Ам.тр.* пізніше доповнення «ѡ», а в першооригіналі перекладу було «вблече» (що є коректним перекладом для «περιτέθεικε»), або решта списків зберегла початковий варіант. Справді, «ѡ» графічно легко утворюється з «нъ». Не виключено, хтось із перших переписувачів припустився аграматизму. Здогадно, утруднення виникло внаслідок того, що слов'янський перекладач перевів Д.в. множини «τοῖς ἱερεῦσιν» надто дослівно саме як Д.в. («бгъ иєрѣшмъ вблече...»), а це, своєю чергою, кимось із перших копіїстів було сприйняте як Ор.в. однини («бгъ иєрѣшмъ вблеченъ...»)⁴². Тоді в *Ам.тр.* треба вбачати більш-менш вдалу спробу прояснення темного місця.

Нарешті, в останньому випадку В.М.Істрін неввірно визначив читання *Ам.тр.* «всѣхъ иєрѣи» як початкове (див. 42.15):

Арх. Віл.	Син.	ЕЛ-2	<i>Ам.тр.</i>	<i>Ам.с.</i> Ам.кб.	de Boor 32.8–10
по архієрешѣ глоу . тому же архієрѣвоу (Віл. архієрѣю) . и всѣмъ ієрѣшмъ (Віл. иєрешмъ) достоиновѣрно почтѣвѣ	по архієрешѣ глоу . тому же архієрѣю . и иєрѣшмъ всѣмъ до҃лѣпно почтѣвѣ	по архієрешѣ глаголу. Тогда же архієрѣя и всѣх архієрѣи досто҃лѣпно почтѣвѣ	по архієрѣю и всѣхъ иєрѣи досто҃лѣпно почтѣвѣ	по архієрешѣ глоу тому же архієрѣю и всѣмъ иєрѣшмъ досто҃лѣпно почтѣвѣ	κατὰ τὴν τοῦ ἀρχιερέως ἡφῆγησιν, αὐτὸν δὲ τὸν ἀρχιερέα καὶ πάντας τοὺς ἱερεῖς ἀξιοπρεπῶς τιμῆσας

На перший погляд, вірним виглядає найпізніший варіант ЕЛ-2: «архієрѣя и всѣхъ ...иєрѣи... почтѣвѣ». Однак у більшості списків знаходимо «архієрѣю», а в тих, де читаємо «всѣхъ...», а не «всѣмъ», можна відзначити інновації. В *Ам.тр.* випущено частину речення (пропущено «архієрешѣвоу глоу . тому же»), а в ЕЛ-2 бачимо очевидні поновлення («тогда», «архієрѣя, всѣх архієрѣи»). У грецькому тексті обидва іменника поставлені у місцевому відмінку: «τὸν ἀρχιερέα καὶ... τοὺς ἱερεῖς». Скоріше за все, першооригінал

³⁸ Арх. самѣмъ...; Син. сам же ієрѣа; ЕЛ-2 самыя же иєрѣа; *Ам.тр.* самъ же иєрѣи; *Ам.с.* Ам.кб. самѣмъ же иєрѣа (*Ам.с.* иєрѣа); αὐτοὺς δὲ τοὺς ἱερέας.

³⁹ Так Арх. Віл. *Ам.с.*; Син. наоучаѣ; ЕЛ-2 *Ам.тр.* Ам.кб. наоучаѣ; διδάσκοντα. В «Іудейському хронографі» дрібне вторинне читання, що збігається з *Ам.с.*

⁴⁰ Арх. ѿко да; Син. ЕЛ-2 ѿко; Ам. тако; ὅπως.

⁴¹ Слов'янський перекладач розвів симетричні конструкції – «καταπλήττοντα» («да са чюдаты») та «διδάσκοντα» («наоучаѣ»). Слід додати, у списках різночитання, але варіанти «самѣмъ же иєрѣа» та «наоучаѣ», судячи з усього, є початковими; до речі, у першому випадку в *Ам.тр.* тут дрібна помилка.

⁴² Подібних вторинних аграматизмів, що були викликані сприйняттям писцем найближчої синтагми без урахування ширшого контексту, в рукописах дуже багато, хоча, звичайно, запропоноване тут рішення – гіпотетичне.

слов'янського перекладу обидва вирази також подавав в одному відмінку. Що, власне, і бачимо у Віл. Син. *Ам.с.* Ам.кб. (Д.в.) (до речі, в *Ам.тр.* на початку Д.п. у «архиерѣю», хоча далі Р.в. «всѣхъ иерѣи»). Відповідно, Віл. Син. *Ам.с.* Ам.кб. відбивають початковий варіант перекладу.

Таким чином, із вказаних В.М.Істриним вторинних читань насправді такими є лише два чи три. Цей суттєво проріджений список, що не містить жодного яскравого характерного варіанта, навряд чи може свідчити про початок утворення редакції *Ам.с.*⁴³ Відповідно, не можна стверджувати, що вставку «Входження в Єрусалим» в «Александрії» зроблено зі списку цієї редакції.

Отже, судячи з усього, «Входження в Єрусалим» потрапило до «Александрії Хронографічної» на тому етапі, коли ще не існувало визначених дослідниками редакцій. Принаймні віднайти контури редакцій *Ам.тр.* та *Ам.с.* не вдається⁴⁴. Тобто, текст вставки слід уважати близьким до першооригіналу перекладу «Хроніки» Амартола. Стосовно хронології, припустімо, запозичення з Амартола було інтерпольоване ще до того, як текст роману про Александра Македонського увішов у хронографи. Маємо кілька дрібних різничань, де текст Амартола в «Александрії» ближче до грецького оригіналу, ніж у повних списках хроніки (близько п'ятнадцяти прикладів)⁴⁵. А також кілька незначних спільних вторинних читань (чотири). Можливо, вони з'явилися під пером котрогось із переписувачів «Александрії», або першого редактора, що інтерпольовав оповідь про «Входження в Єрусалим».

⁴³ Як уже відзначалося, В.М.Істрин наводить також чотирнадцять прикладів, коли в «Александрії» та *Ам.с.* початкові варіанти, а в *Ам.тр.* вторинні, та сімнадцять таких, коли неможливо виявити, який варіант читався у першооригіналі перекладу «Хроніки» Амартола (див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. С.400–401). Детальний аналіз останнього переліку з сімнадцяти прикладів і зіставлення з нововиявленими рукописами «Хроніки» Амартола (що дозволює собі тут випустити) показує, що більшість початкових читань також не належать до *Ам.тр.*

⁴⁴ Щодо рис, притаманних редакції *Ам.хр.*, власне, відсутній порівняльний матеріал, оскільки «Входження в Єрусалим» в інші частини хронографів не включалося.

⁴⁵ Див.: 38.14 ЕЛ-1 част. (А) трѣсны, ЕЛ-2 част. трѣсны; ροβοκους – Син. Тр. Н. Ам. ЕЛ-2 част. расы (до речі, В.М.Істрин припускав, що замість «расы» в першооригіналі перекладу мало читатися саме «трѣсны»: *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.254);

38.15 Син. и сътвориша; καὶ ἐποίησαν – Ам. створиша, Арх. Віл. сотвориша;

39.8 Син. Тр. Н. ЕЛ-2 фоееси; φῶεοον – *Ам.тр.* ..єкси /погано читається/; *Ам.с.* Ам.син. фееси; Віл. фиеси; Арх. ђееси; Ам.кб. проп.;

39.22 Арх. Віл. люде^м хотащаа быти; Тр. Н. хотащаа быти людемъ; τὰ τῶ λαῶ ἐοφμενα – Ам. хотащеа быти людемъ; не можна повністю виключати, що в Арх. Віл. Тр. Н. тут вторинний варіант;

39.25 Син. Тр. Н. гоу и; τῶ κυρίῳ καὶ – Ам. ЕЛ-2 бгу /лексич. заміна та проп./;

40.1–2 Син. Тр. мановениемъ биймъ или (Тр. бьемъ . ли и) немановениемъ; τὴν ἐπίνευσον τοῦ θεοῦ ἢ τὴν ἀνάνευσον – *Ам.тр.* мановениемъ биє ли немановениа; *Ам.с.* мановениемъ ли немановениа;

40.7 Син. Тр. Н. + Арх. Віл. ЕЛ-2 (гнѣвнѣ) имъ бысть; ἦν αὐτοῖς – Ам. бысть /проп./;

40.10 Арх. Син. (и ѡвѣта не быѣ) емъ; (καὶ οὐκ ἀπεκρίθη) αὐτῶ – Ам. к нему;

40.22 Арх. Віл. оумолаше + Син. ЕЛ-2 оумолиша; ἐξήλεούτο – Ам. оумолаше;

41.1 Арх. Віл. Син. ЕЛ-2 прапроудъ (же противоу) – Ам. прапроуда;

41.9 Син. ЕЛ-2 Віл. кохлѣ; κόχλον – Ам. Арх. кѣхлоу;

41.11 Арх. Віл. Син. ЕЛ-2 ѡко; ὅπως – Ам. тако;

41.13 Син. ЕЛ-2 ю удѣти + Арх. Віл. ю оукрастити; αὐτῆ (κόσμον) περιθῆναι – Ам. удѣти /проп./;

42.11 Арх. Віл. Син. ѡ иудеи приимъ; ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων δεχθεῖς – Ам. ѡ июдѣи же приимъ;

42.18 Арх. Віл. мосомахъ; Μοσόμαχος – Ам. масомахъ;

42.24 Арх. Син. (аще ли вѣставши напредъ полтить) . то прочь ити; ἀναστὰς εἰς τοῦμπροοθεν πέτρηται, προύειν – *Ам.с.* Ам.кб. то всѣ^м проче ити /доповнення/..

Хоча, ураховуючи високу активність укладачів хронографів на цій ділянці, а також те, що таких вторинних варіантів зовсім небагато⁴⁶ – збіги можуть бути випадковими, а інновації – внесеними різними писцями незалежно один від одного.

Слід зауважити, що активність укладачів залучених тут хронографічних копійляцій суттєво ускладнює картину. Для кожної з груп списків «Александрії» маємо характерні читання (причому йдеться саме про яскраві помилки та інновації, набагато суттєвіші, ніж ті, що наближаються до *Ам.тр.* чи *Ам.с.*)⁴⁷. Особливо відзначилися у цьому плані укладачі «Іудейського хронографа». Меншою є «амплітуда коливань» у повних списках «Хроніки» Амартола, хоча в окремих рукописах переписувачі також дозволяли собі вольності. До речі, спостереження над варіаціями у тексті дозволяють спростувати традиційне положення про те, що укладач *Ам.тр.* точно йшов за початковим перекладом хроніки. Судячи з усього, маємо справу зовсім не зі слухняним копіїстом – навпаки, вимальовується цілком схильний до інновацій книжник. Це спостереження важливе ще й тому, що багато зі спільних читань *Ам.с.* та *Ам.хр.*, відтак має пояснюватися кардинально інакше, ніж це робилося В.М.Істріним (велика кількість спільних початкових читань зовсім не свідчить про належність до однієї редакції). За таких умов від «першооригіналу перекладу» віддаляється саме *Ам.тр.*

Оскільки висновки В.М.Істріна щодо «початковості» *Ам.тр.* та точного копіювання у цьому рукописі, як правило, приймаються на віру, слід зупинитися на цьому детальніше. Наведемо основні приклади інновацій в *Ам.тр.*⁴⁸ Багато з них можуть видатися дріб'язковими, однак загальний характер різночитань у списках «Хроніки» Амартола змушує дослідника

⁴⁶ Три читання з чотирьох – втрачений сполучник «и», ще одне – «всема» замінено на «весма», що, утім, може належати і до початкового тексту. Щиро вдячна О.О.Гіппіусу за це уточнення.

38.21 *Ам.* еже наплечникъ и (εφουδъ); ὅπερ ἐπιφῶς καὶ (εφουδ) – *Арх.* Віл. еже и наплечникъ . (εφδъ); *Син.* иже наплечникъ; *Тр. Н.* а еже наплечникъ /«и» випущене у *Син.* *Тр. Н.* ЕЛ-2, не на своєму місці в *Арх.* Віл., має бути після: εφδъ/;

40.6 *Ам.* весма оугодни (εμοу); εἶ γε πάντως εὐβόκιστοι (αὐτῶ) – *Арх.* ли всема оугодно; Віл. ли всѣ оугодно; *Син.* всема оугоди (А оугоди); ЕЛ-2 всема (ЕЛ-2 част. всѣ) угодни;

41.16 *Ам.* и видѣвъ (люди издалеча); καὶ (τὸ πὲν πλῆθος πόρρωθεν) ἰδὼν – *Арх.* Віл. *Син.* видѣвъ, *Тр. Н.* видѣвъ же /проп. «и»/;

42.26 *Ам.* оулюговавъ си и соущи; χαλεπήνας καὶ οἱ (τῆ πλάνῃ ταύτῃ ...) – *Арх.* Віл. оулюговавъ си . соущи, *Син.* ЕЛ-2 оутоулиवास... /проп. «и»/.

⁴⁷ Зокрема, багато випущеного та переробленого у *Тр. Н.* Проте, і в *Арх.* Віл., з одного боку, та *Син.* ЕЛ-2, з іншого, таких прикладів достатньо. Для «Іудейського хронографа» можна, наприклад, назвати такі індивідуальні читання: «фрѣсолофонъ» замість «хрусолифъ» (39.4), «камене» замість «коліне» (39.14–15), «и злично» замість «и авѣ различно» (40.6), «плѣтъ лежаше злата» замість «платъ златъ лежаше» (40.13), «бжи призовѣте» або «...призовите» замість «бжи привѣтъ» (40.14), «коусинѣхъ» замість «воусинѣхъ» (41.17), «его не цѣловаша» замість «искрньо кго цѣловаша» (41.23), «достоиновѣрно» замість «достолѣпно» (42.16) та ін. Як правило, В.М.Істрін у виданні «Александрії» похибки виправляє у тексті та виносить їх у примітки, однак вони простежуються в обох списках «Іудейського хронографа», що містять «Александрію». Для *Син.* ЕЛ-2: «на наачницѣ» та «наядниці» замість «наплечниці» (39.16), «испольнаючи исполъчитиса» замість «исполчитиса» чи «исполчити» (39.19), «ѡтагъ» замість «ѡатъ» (40.16), «синих» замість «воусинѣхъ» (41.17), «моусамахъ стьи» замість «мосомахъ богать» (42.18), «оутоулиवास» замість «оулюговавъ си» (42.27) та ін. Маємо також приклади, коли розбіжності бачимо всередині редакцій, тобто, якщо списки розподілено, наприклад, наступним чином: *Арх.* *Тр. Н.* *Син.* ЕЛ-2 част. *Ам.тр.* проти Віл. *Ам.с.* ЕЛ-2 част. Або *Арх.* *Син.* *Ам.у.ч.* проти *Тр. Н.* ЕЛ-2 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. (частки повних списків *Ам.с.*).

⁴⁸ Випускаються певні дрібні або спірні приклади, а також ті, про які вже йшлося вище.

враховувати деталі⁴⁹. У поданому нижче переліку першим вказане вірне читання 2-х–3-х хронографічних та повних списків, що його засвідчують, далі текст грецького Амартола, і після цього варіант *Ам.тр.* Якщо всі списки так чи інакше відхиляються і читання реконструйоване, воно подане у квадратних дужках:

38.3–4 Арх. Ам.кб. (проса помощи) на прѣсаны; (αἰτούμενος) κατὰ Περσῶν (συμμαχίαν) – *Ам.тр.* и на персаны;

38.5 Арх. Ам.кб. разгнѣвавъ же са; θυμωθεῖς – *Ам.тр.* разгнѣва же са;

38.12 Віл. Ам.кб. та ін. wdѣжа – *Ам.тр.* **риза** /лексич. заміна/;

38.14 Віл. Ам.кб. (въ скрипії) же; περὶ δὲ τὰ κράσπεδα – *Ам.тр.* **иже**;

38.15 Арх. Ам.кб. промежу ихъ; ἀναμεταξὺ αὐτῶν – *Ам.тр.* **помежу тѣхъ**;

38.17–18 Арх. Ам.кб. по втокамъ; ἐπὶ τὰ λῶματα – *Ам.тр.* по **токомъ**;

38.21–22 Тр. Ам.у_вч. и акоула; καὶ Ἀκούλας – *Ам.тр.* акоула;

38.24 Син. Ам.кб. и члѣкомъ недооумна; καὶ ἀνθρώποις δυσπόριστοι – *Ам.тр.* члѣкомъ недооумно;

39.2 Син. Ам.кб. анфрака; ἄνθρακα – *Ам.тр.* анфракса;

39.2 Ам.кб. ЕЛ-2 + Син. иаспии; ἱασπιν – *Ам.тр.* аспиди;

39.2 Арх. Ам.с. самфиръ; σάμφειρον – *Ам.тр.* самфоуро;

39.4 Арх. Ам.кб. вирилихъ; βηρύλλιον – *Ам.тр.* **ливиринъ**;

39.6 Арх. Ам.кб. бы^с же; συνῆν δὲ – *Ам.тр.* бы^с /проп./;

39.17 и подкладаа; καὶ ὑποτιθῶν – *Ам.тр.* подъкладаа;

39.20 Тр. Ам.кб. въпрашаше; ἠρώτα – *Ам.тр.* **вѣщаше** /лексич. заміна/;

39.22–23 Віл. Син. Ам.кб. (аще чрънъ боудаше то смѣртъ . аще ли) черленъ; (μέλας μὲν γὰρ γινόμενος θάνατον), ἐρυθρός (δὲ σφαγός) – *Ам.тр.* червленъ **боудаше**⁵⁰;

39.23 Тр. Ам.кб. премѣноу; διαλλαγὴν – *Ам.тр.* **премѣноу**;

40.3 Арх. Ам.кб. прости сами; ἀνωρθοῦντο μόνα – *Ам.тр.* **простими**;

40.10 Арх. Ам.с. вѣща; ἀλεκρίθη – *Ам.тр.* **вѣща** /лексич. заміна/;

40.10–11 Арх. Ам.кб. и тогда; καὶ τότε – *Ам.тр.* тогда;

40.11 Арх. Ам.кб. пре^сстоащимъ пре^а – *Ам.тр.* **престоащимъ опред**;

40.22 Арх. Ам.кб. и га; καὶ κύριον – *Ам.тр.* **бѣ** /лексич. заміна/;

41.2 Арх. Ам.с. ина (видима . ина же разумѣваема); ἄλλα (μὲν τὰ φαινόμενα, ἄλλα δὲ τὰ νοούμενα) – *Ам.тр.* **инако**;

41.5 Арх. Ам.кб. чръви вмочено – *Ам.тр.* **чермъно мочено**;

41.6 Віл. Арх.кб. имаше (Арх имѣаше); εἶχε – *Ам.тр.* **има** /лексич. заміна/;

41.17 Арх. Ам.кб. пре^сстоащимъ – *Ам.тр.* **престоащемъ**;

41.18 Арх. Ам.с. сѣ великомъ; μετὰ πολλῆς – *Ам.тр.* **вѣ велицѣ**;

41.18 Син. Ам.кб. архиерѣви же; τὸν δὲ ἀρχιερέα – *Ам.тр.* **архиерѣю же иже**;

41.19–20 Арх. Ам.кб. златъи на немъ (платъ) – *Ам.тр.* **златъ на неи**;

41.20–21 Арх. Ам.с. по дивнѣмъ (видѣнии); ἐπὶ τῇ ζένῃ θεᾶ – *Ам.тр.* **дивнѣмъ**;

41.21–22 Віл. Ам.кб. и прише^а единъ (поклониса); καὶ προσελθὼν μόνος (προσεκύνησε) – *Ам.тр.* **и приде єдинъ и**;

⁴⁹ Це характерне для багатьох видів пам'яток. Щодо Амартола – див. текстологічні таблиці у книзі Т.В.Анісімової: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.275–315.

⁵⁰ Хоча читання «боудаше» архаїчне, воно є доповненням, зробленим у відповідності з першою частиною фрази. Слово відсутнє всюди, крім *Ам.тр.* Переклад у цьому місці доволі точний, і якщо на початку для слов'янського «боудаше» маємо відповідність у грецькій (γινόμενος), то для цієї частини фрази такого відповідника немає.

- 42.2 [негодовавшю]⁵¹; ἀνανακτῆσαντος – *Ам.тр.* негодовахоу;
- 42.5 Арх. Ам.кб. ави; ὄφθη – *Ам.тр.* и ави;
- 42.7 Арх. + Ам.кб. *Ам.с.* (на поспѣшествіє) приити въскорѣ/скоро . глѣ ми; (τῆς προουρίας) οπουδαίως ἔχρεσθαι λέγων – *Ам.тр.* прити **ре**^а скоро **ико** /доп. та лексич. заміна/;
- 42.8 Арх. Ам.кб. **по** сномъ; κατὰ τοὺς ὕπνους – *Ам.тр.* **сна**;
- 42.10–11 Арх. *Ам.с.* съ многымъ веселиемъ; μετὰ πολλῆς... εὐφροσύνης – *Ам.тр.* съ многыми веселоуѣмъ;
- 42.11–12 Син. *Ам.с.* + Ам.кб. принес'ше пр'рчествіє емоу протлѣковаша; προσκομίσαυτες τὴν προφητείαν αὐτῷ διηρμήνευον – *Ам.тр.* принесоша прорч'тво юго и протолковаша;
- 42.12 Син. Ам.кб. их же пр'ркъ пре^аде изглѣ – *Ам.тр.* **иже** пр'ркъ преже глѣ;
- 42.13 Арх. Ам.кб. подобаеъ нѣкоторому – *Ам.тр.* подобаета некому;
- 42.21 Арх. Ам.кб. ѿвѣща; ἀποκριθεὶς – *Ам.тр.* **ре**^а /лексич. заміна/;
- 42.21 Арх. Ам.кб. глѣ; λέγει – *Ам.тр.* проп.;
- 42.22 Арх. Ам.кб. **вѣставши**; ἀναστὰς – *Ам.тр.* проп.;
- 42.24 Арх. то **проч** (ити) / Ам.кб то всѣм **проч**е; προαναγειν⁵² – *Ам.тр.* то всѣм^а;
- 42.24 Арх. Ам.сп. въспать – *Ам.тр.* **назадъ** /лексич. заміна/;
- 42.25 Ам.кб. + Арх. + Син. принесъ; ἐλύσας – *Ам.тр.* **взатъ и** /лексич. заміна та доп./;
- 42.27 Арх. Ам.кб. **так**о рече; τοιάδε ἔφη – *Ам.тр.* **ре**^а;
- 43.2 Арх. *Ам.с.* вашю; τὸ ὑμέτερον – *Ам.тр.* **вамъ**;
- 43.3 Арх. Ам.кб. **бои**щиса; φοβούμενος – *Ам.тр.* проп.

Отже, на чотирьох аркушах *Ам.тр.* зустрічаємо досить довгу низку інновацій, серед яких – десять випадків доповнень та лексичних замін. Це, як для картини різночитань у повних списках «Хроніки» Амартола, де переважають дрібні й ще дрібніші варіанти, – надзвичайно багато. Похибки *Ам.тр.* викликані, як можна припускати, неухважністю писця або поганим станом антиграфа (пор. «има» зам. «имаше», останній склад міг бути втраченим, якщо погано читалося виносне ⁵³). Однак часто зміни, навіть такі, як включення сполучника «и» чи частки «же», є свідченням свідомого втручання у текст⁵³.

Утім, як уже відзначалося, на цьому відтинку багато виправлень і в хронографічних списках, і в редакції *Ам.с.*, хоча в *Ам.с.* вторинних читань усе ж таки

⁵¹ У хронографічних списках: (чюдившюса . и) негодоваша, *Ам.с.* та Ам.кб.: негодоваше. Має бути: чюдившюса и негодовавшю, пор. гр.: θαυμάσαντος καὶ ἀνανακτῆσαντος.

⁵² У всіх списках слов'янського Амартола доповнення «всѣм», що не має відповідності у грецькій, тут переклад пробує як «проч іти» не зовсім дослівний («вести вперед, назовні, виводити...»).

⁵³ Звичайно, у таких випадках, коли висновки базуються на одному головному рукописі, а інші два пізні, важко відокремити нашарування правок копістів (аж до останнього переписувача). У цілому, як відзначив Є.І.Водолазкін, урахувуючи обрив тексту в оповіді про 5-й Вселенський собор у Троїцькому та Ермітажному списках, та поповнення втраченого у Синодальному за списком іншої редакції, очевидно, що в *Ам.тр.* є велика лакуна, і ця редакція не може бути початковою (див.: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола... – С.326–327). Це твердження викликало заперечення (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.222, прим.28). Як показала Т.В.Анісімова, Ермітажний та Синодальний походять не від Троїцького, а через проміжні списки (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.218–222). Однак, якщо залежність непряма, і водночас, наявний спільний дефект, це, як уявляється, підтверджує думку про вади редакції *Ам.тр.*

менше, ніж в *Ам.тр.*⁵⁴ Чим був викликаний такий сплеск редакторської активності? Можна обережно припустити, що причиною послугував зміст фрагмента. Опис вбрання єрусалимського першосвященика та дорогоцінних каменів на його ризи був відомий багатьом давньоруським книжникам за кількома текстами – наприклад, «Словом про 12 каменів» Єпифанія Кіпрського та Книгою Вихід (Ех.39.10–14)⁵⁵. Хоча майже не побачимо спроб відкоригувати помилкові читання за іншими джерелами (зокрема, назви дорогоцінних каменів, де помилки досить частотні), сама тема у хроністів, схоже, викликала жваве зацікавлення.

Що стосується тієї версії «Входження в Єрусалим», яка збереглася в «Іудейському хронографі», тут справді багато, припустімо, вторинних читань типу *Ам.с.* (п'ятнадцять)⁵⁶ і навіть певних груп списків усередині цієї

⁵⁴ Доповнень та лексичних замінів нараховується п'ять: 38.3 *Арх. Ам.тр.* (слы) посла – *Ам.с.* пославъ; 38.10 *Син. + Ам.тр.* въ / во дивь – *Ам.с.* въ дивление;

38.11 *Ам.тр.* + *Тр. Н.* (вдежи) оукрашаемъ – *Ам.с.* оукрашаемыи;

38.13 *Арх. Ам.тр.* прапрѣда – *Ам.с.* прапроуды;

39.3 *Син. Ам.тр.* амѣфоустонъ – *Ам.с.* амѣстоуфонъ;

39.15 *Ам.тр.* адамантъ – *Ам.с.* адамантинъ;

39.12 *Син. + Ам.кб.* предъавлаа – *Ам.с.* предъавлаа **боудоуще** /доповнення/;

40.1 *Син. + Ам.тр.* (мановениемъ) биймъ или – *Ам.с.* ли /проп./;

40.5 *Син. Ам.тр.* гна – *Ам.с.* гла /лексич. заміна/;

40.9 *Син. Ам.тр.* (оужасе срѣце его) зѣло – *Ам.с.* проп.;

40.18 *Син. Ам.тр.* самаритане – *Ам.с.* самаране;

40.18 *Ам.тр.* + *Син.* [иартъчскою] – *Ам.с.* артьскоую;

41.3 *Син. Ам.тр.* вноутрьоудоу – *Ам.с.* вноутрь **оубо** /лексич. заміна/;

41.4 *Арх. Ам.тр.* истъканыхъ – *Ам.с.* исканьныхъ;

41.11 *Син. Ам.тр.* наоучаа – *Ам.с.* наоучи;

41.13 *Син. Ам.тр.* вдѣти – *Ам.с.* **оукрасити** /лексич. заміна/;

42.1–2 *Син. Ам.тр.* пармению – *Ам.с.* парфению;

42.6 *Син. Ам.тр.* архиерѣвомъ – *Ам.с.* архиерѣвмъ;

42.6 *Син. Ам.тр.* бѣ – *Ам.с.* бѣ гла /доповнення/;

42.20 *Ам.тр.* + *Син.* [въпраша] – *Ам.с.* въпрашаше;

42.22 *Син. Ам.тр.* пребыти – *Ам.с.* пребывати;

42.24 *Арх. + Ам.с.* въспать – *Ам.с.* навѣспать;

42.24 *Арх. Ам.тр.* възвратитиса – *Ам.с.* възвратиса;

42.25 *Ам.кб. + Син.* принесь – *Ам.с.* принесе;

⁵⁵ Зрозуміло, «Слово про 12 каменів» увійшло далеко не в усі хронографічні копіїляції (урипки з нього читаються в «Александрії» Троїцького хронографа, ЕЛ-2 та деяких ін.), однак було досить популярним. Найранішим же свідченням знайомства з цим текстом у Давній Русі є «Зборник Святослава» 1073 р. Якщо Книгу Вихід вміщували в тому ж хронографі, що й «Александрію» (як це трапилося в «Іудейському хронографі»), її розташовували раніше (наприклад, у Віленському списку Ех.24–40 – на арк.113–126, а «Александрія» «О въшествии в Иерусалим» – арк.471–472 зв.). Відповідно, навіть за умови, що весь кодекс переписувався однією людиною, деталі могли забуватися. Однак певний відбиток у пам'яті тексти, вірогідно, залишали.

⁵⁶ Щоправда, деякі з них неможливо підкріпити грецьким текстом, а іноді йдеться про синонімічні пари, тобто, не виключено, що в *Ам.с.* та *Арх. Віл.* початковий варіант, див.:

38.10 *Ам.тр.* + *Син.* въ дивь – *Віл. Ам.с.* + *Арх.* во дивление /подивление/;

38.13 *Ам.тр.* ЕЛ-2 прапроуда – *Арх. Віл. Син. Ам.с.* Ам.кб. прапрѣды;

39.3 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 амѣфоустонъ – *Арх. Віл.* амѣстоуфонъ; *Ам.с.* амѣстоуфонъ (збіг неточний);

39.21 *Ам.тр.* Ам.кб. предъавлаа – *Арх. Віл.* предъавлаа **боудоущаа**; *Ам.с.* предъавлаа **боудоуще**;

40.5 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 част. гѣна – *Арх. Віл.* ЕЛ-2 част. *Ам.с.* (-ч) гла;

40.18 *Ам.тр.* самаритане – *Арх. Віл.* *Ам.с.* (-у) самаране;

40.18 *Ам.тр.* иартъчскоую; *Син.* нартьчъскѣю – *Арх. Віл.* артьскоую; *Ам.с.* артьскоую;

41.3 *Ам.тр.* свѣдѣтельствѣнаа; *Син.* ЕЛ-2 свѣдѣтельствоваंनाа – *Арх. + Віл. + Ам.кб.* свидѣтелнаа;

41.3 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 вноутрьоудоу – *Арх. Віл.* *Ам.с.* вноутрь **оубо**;

41.12 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 вдѣти – *Арх. Віл. + Ам.с.* оукрасити;

42.1–2 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 пармению – *Віл. Арх.* *Ам.с.* парфению;

42.6 *Ам.тр.* *Син.* *Тр. Н.* + ЕЛ-2 архиерѣвомъ – *Арх. Ам.с.* + *Віл. Ам.кб.* архиерѣвмъ;

42.6 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 бѣ – *Арх. Віл.* *Ам.с.* бѣ гла;

42.22 *Ам.тр.* *Син.* пребыти – *Арх. Віл.* ЕЛ-2 *Ам.с.* пребывати;

42.25 *Ам.кб.* принесь + *Син.* ЕЛ-2 изнесъ – *Арх. Віл.* *Ам.с.* принесе;

42.26 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 работници – *Арх. Віл.* *Ам.с.* Ам.кб. работни.

редакції (п'ять прикладів; щоправда, групи читань не цілком збігаються⁵⁷). Як правило, у таких випадках припускають, що під час укладення або на якомусь з етапів побутування тексту було зроблено звірку зі списком цієї редакції. Перешкоджає такій гіпотезі те, що тут також маємо вторинні читання типу *Ам.тр.* (чотири приклади)⁵⁸. А, головне, знову ж таки, практично відсутні яскраві різночитання. Найчастіше інновації – це природні для слов'янського книжника видозміни надто дослівно перекладених із грецької виразів Амартола. Наприклад, зворот «красотою украсити» для переписувачів, імовірно, мав переваги перед «красотою одѣти», а «будущая» – очікуване доповнення до «предѣвлама». В інших випадках ідеться про заміну однієї – двох літер: «гнѣа» / «гнѣа», «приложени» / «положени» і т.п.⁵⁹ Набагато виразнішими є помилки – текстологічні приміти редакцій власне «Александрії», тобто, характерні читання списків «Іудейського хронографа», або Троїцького, ЕЛ-1 чи ЕЛ-2⁶⁰. Беручи до уваги загальну велику кількість інновацій в оповіді «Входження до Єрусалиму» в усіх відомих нині версіях, можна висунути припущення про те, що схожі риси виникли внаслідок інтенсивного введення інновацій в «Іудейському хронографі» й випадкових збігах з *Ам.с.* та *Ам.тр.*

Проведене зіставлення читань змушує замислитися над «наперед заданим характером» текстологічних висновків, що в дослідників ХІХ – початку ХХ ст. залежали від вибудованих уявлень про еталонні «ранні» списки і досі продовжують впливати на текстологічні студії. При зміні ракурса й детальному перегляді схема, запропонована В.М.Істріним щодо тексту «Александрії Хронографічної», виявилася невірною. Як архаїчність мови та написання, так і вік найдавнішого повного списку «Хроніки» Амартола – Троїцького, спонукали шукати в ньому найбільш точний відбиток початкового перекладу хроніки. Однак, як бачимо, ці риси цілком «несуперечливо»

⁵⁷ Див.: 38.24 *Ам.тр.* Тр. Н. + ЕЛ-2 **приложени** – Арх. Віл. Ам.пш.с.у.ч **положени**; 40.14 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. Син. Тр. Н. ЕЛ-2 **авлаше** – Арх. Віл. Ам.с.у.ч **имаше**; 40.15–16 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. Тр. Н. ЕЛ-2 + Син. **нарицається** – Арх. Віл. Ам.с.у.ч **начинається**; 42.9 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. + Син. + ЕЛ-2 **пармению** – Арх. Віл. Ам.пш.с.у.ч (своєюму) **пармени**; 42.12 *Ам.с.* част. Ам.кб. Син. **принес'ше** – Арх. Віл. **примша**; Ам.с. **приемше**.

⁵⁸ Див. 38.20 Віл. **посподобнѣ к**; Ам.тр. **посподобно кѣ**; Ам.увч. **посьподобноу кѣ** + Арх. **посьподобноу кѣ** + Тр. **посподобноу**; Н. **посподобно**; – Ам.кб. Син. ЕЛ-2 **поаьсь подобень кѣ**; Ам.с. **поаьсь подобно кѣ**. В.М.Істрін уважав, що в Син. та Ам.с. тут початковий варіант. Однак, урахувавши читання Арх. Віл. Тр. Н. Ам.увч., не менш вірогідно, що в Ам.тр. Арх. Віл. + Тр. Н. Ам.увч. відбивається початкова похибка, виправлена згодом за змістом в інших списках (далі в оповіді йдеться саме про «поаьсь»). Цікаво, що В.М.Істрін залучає тут варіант Син. та Ам.с., не відзначаючи подібності версій Арх. Віл. та Ам.тр. (див.: *Істрін В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.400).

39.2 Ам.кб. + ЕЛ-2 + Син. **иаспи** – Арх. **исъпидѣ и**; Віл. **испидѣ . и**; Ам.тр. **аспи**; слід відзначити, що ця назва яшми нестабільна у списках, однак, скоріше за все, подібні виправлення напрошувалися. Наприклад, в Ех.39.11 в МДА-12 читаємо «аспидѣ» (Віл. та Варш. у цьому місці «сиаспи»); Віл. л.125; Варш. с.366 b; МДА л.96 а;

39.23 Ам.кб. Ам.увч. Тр. Н. ЕЛ-2 + Син. **премѣноу** – Арх. **премѣнуа**; Віл. **премѣноуа**; Ам.тр. **премѣноуа**;

43.2 Ам.кб. Син. ЕЛ-2 **рѣдповѣдаше** – Арх. Ам.тр. **проповѣдаше**.

⁵⁹ Зрозуміло, не носієві мови (а вони у випадку давньослов'янської, зі зрозумілих причин, відсутні) складно вловити і точно визначити, які правки ординарні, а які – ні. Власне, лише аналіз списків надає певні можливості для судження про закономірності копіювання.

⁶⁰ Див. прим. 47 цієї статті. За приблизними підрахунками, в «Іудейському хронографі» у «Входженні в Єрусалим» маємо понад дев'яносто змін та помилок, урахувавши лише відхилення від перекладу Амартола, характерні для цієї редакції; в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 кількість таких варіантів утричі менша, близько тридцяти прикладів.

сполучаються в *Ам.тр.* з масою інновацій, внесених у текст спільного протографа. «Входження в Єрусалим» з «Александрії», як воно реконструюється при зіставленні редакцій повних списків Амартола, найдавніших хронографів та Еллінського літописця, є близьким до початкового перекладу «Хроніки» Амартола. Відповідно, укладення «другої» редакції, або *Ам.с.*, не можна датувати ані XII, ані XIII ст. Принаймні, «Александрія Хронографічна» таких даних не дає.

Насамкінець залишається сказати, що вчені, здається, дещо перебільшували ступінь свідомого втручання книжників домонгольського часу в повний текст «Хроніки» Амартола. Судячи з характеру варіантів у списках, такий важкий і часто занадто буквальний переклад із грецької, яким була ця хроніка, намагалися переписувати точно. Різноманітність нарастала поступово, протягом століть, і утворення редакцій слов'янського Амартола є підстави датувати пізнішими часами, жодним чином не пов'язаними з історією перших давньоруських літописних зводів.

The paper concerns textual history of one fragment of Chronicle George Hamartolos – namely, “Entering Jerusalem by Aleksander the Great” from Chronographical Alexandria (Old Slavonic translation of the Greek Alexander Romance). Chronicle Hamartolos had great impact on non-ecclesiastical Old Rus’ writings. By examining their versions, we can discuss some unresolved questions of early Old Rus’ chronicles and chronographical compilations. Alexandria provides us with the so called “control text” that allows to check traditional scholar’s schemata.

